

4

STEDEN VAN WIJSHEID

In 1927 begon de Britse archeoloog Leonard Woolley met opgravingen in Ur in Chaldea, een andere naam voor Babylonië. De ligging van Ur, volgens de bijbel de plaats waar Abraham vandaan kwam, was al in 1854-1855 vastgesteld, maar pas door de sensationele ontdekkingen van Woolley bleek hoe belangrijk de stad in de geschiedenis van de mensheid is geweest. Een van zijn ontdekkingen was de zogenoemde Standaard van Ur, een groot mozaïek met onder andere strijdwagens. Daaruit bleek dat het de Soemeriërs waren geweest (die vanaf 3400 v.C. in het zuiden van het huidige Irak woonden) die mogelijk het wiel hadden uitgevonden en geïntroduceerd in de oorlogvoering. Woolley ontdekte ook dat de koningen van Babylonië in Ur niet alleen begraven werden. In de beroemde koningsgraven lagen in één vertrek koning en koningin, vergezeld van een compagnie soldaten – de koperen helmen en speren werden naast hun botten gevonden – terwijl in een ander vertrek de skeletten lagen van negen hofdames met hun grootse hoofdtoeien nog op de schedel. Dit zijn akelige praktijken geweest, maar de vondsten zijn zeer belangrijk om wat ze ons zeggen over de oude geloofsvoorstelling. Wat Woolley vooral opviel was dat *in geen tekst ooit was verwezen naar deze collectieve begraving*. Hij concludeerde daarom dat die had plaatsgevonden voor de uitvinding van het schrift.

Volgens de geschiedkundige H.W.F. Saggs '... is geen uitvinding belangrijker geweest voor de vooruitgang van de mens dan het schrift', en Petr Charvát heeft het 'de uitvinding aller uitvindingen' genoemd.¹ Hier hebben we dus een volgend geweldig idee om naast de landbouw te leggen als 'het grootste idee ooit'. In de geschiedenis van de vooruitgang is nog belangrijker, fundamenteeler, het gelukkige toeval dat de Soemeriërs ook de strijdwagen uitgevonden hebben. Als je eenmaal begonnen bent met het samenstellen van een lijst van 'eerste dingen' die door dit volk zijn verzonnen, kun je bijna niet meer ophouden. Zo begon de Amerikaanse geleerde Samuel Noah Kramer in 1946 met de publicatie van zijn vertaling van Soemerische kleitabletten en identificeerde tijdens het vertalen niet minder dan 27 'historische eerste keren' die door dit volk waren ontdekt, ontwikkeld of opgeschreven. Dat waren onder andere de eerste scholen, de eerste geschiedkundige, het eerste apothekersboek, de eerste klokken, de eerste boog, de eerste wettekst, de eerste bibliotheek, de eerste boerenalmanak en de eerste volksvergadering in twee kamers. De Soemeriërs waren de eersten die tuinen

105

*Soemeriërs
waren de
eersten die*
↓

aanlegden om hun schaduw, ze legden de eerste spreekwoorden en verhaaltjes vast, ze hadden de eerste epische literatuur en de eerste liefdesverzen. De oorzaak van deze opmerkelijke explosie van creativiteit is niet moeilijk te bepalen: beschaving, zoals we het verschijnsel nu noemen, verscheen pas nadat mensen in steden waren gaan wonen. Steden vormden een veel competitievere en experimentelere omgeving dan welke omgeving tot dan toe ook. De stad was de wieg van cultuur, de geboorteplaats van bijna al onze beste ideeën.

Volgens de klassieke definitie wordt 'beschaving' gekenmerkt door drie of meer van de volgende eigenschappen: steden, schrift, beroepsspecialisatie, monumentale architectuur en de vorming van kapitaal.² Hoewel dit niet onjuist is, wordt hiermee wel het onderliggende principe genegeerd. Ergens aan het einde van de 4e eeuw v.C. verzamelden mensen zich en gingen in steden wonen. Deze overgang naar nieuwe omstandigheden vereiste wel dat mannen en vrouwen gingen samenwerken op een manier zoals nooit eerder was gebeurd. Het was dit op elkaar gepakt zijn en deze nieuwe manier van samenleven die de toename van het aantal nieuwe ideeën verklaren, en dan vooral waar het nieuwe gereedschappen betreft om met dat dicht bij elkaar wonen om te gaan – schrift, wetgeving, bureaucratie, gespecialiseerde beroepen, onderwijs, maten en gewichten.

Volgens recent onderzoek dat eind 2004 is gepubliceerd, waren de eerste stedelijke centra Tell Brak en Tell Hamoukar in het noorden van Mesopotamië aan de grens van Irak en Syrië, die juist vóór 4000 v.C. zijn gedateerd. In beide plaatsen stonden rijen ovens van baksteen om op industriële schaal voedsel te bereiden; er zijn talloze zegels gevonden waarmee goederen konden worden gevolgd en kisten en deuren verzegeld. Maar beide plaatsen waren niet zo groot – Hamoukar was 12 ha. De eerste 'echte' steden verschenen rond 3400 v.C. verder naar het zuiden in Mesopotamië: Eridu, Uruk, Ur, Umma, Lagash en Shuruppak (ongeveer in die volgorde). Tegen het einde van het 3e millennium v.C. leefde 90 procent van de bevolking van zuidelijk Mesopotamië in stedelijk gebied.³ Deze steden waren zeer groot; zo had Uruk een bevolkingsaantal van 50.000. Maar waarom kwamen zij tot ontwikkeling? Er zijn verschillende oorzaken voor aangedragen, waarvan veiligheid het meest voor de hand ligt. Maar er zijn inmiddels drie argumenten tegen deze theorie. Ten eerste zijn er enkele oude, grote steden – met name in West-Afrika, bijvoorbeeld in Mali – waar nooit muren omheen gebouwd zijn. Ten tweede kwamen stadsmuren zelfs in het Midden-Oosten, waar ze zeer hoog en complex kunnen zijn, na de aanleg van de stad. Zo werd Uruk grotendeels rond 3200 v.C. gebouwd, maar werden de stadsmuren pas rond 2900 v.C. aangelegd. (Aan de andere kant betekent Uru 'ommuurd gebied'.⁴) Ten derde is er een veel overtuigender verklaring die met harde bewijzen kan worden gestaafd. ✓

Wat gebeurd schijnt te zijn, is dat zich in Mesopotamië in het midden van het 4e millennium v.C. een kleine maar merkbare klimatologische verandering voordeed: het werd gemiddeld kouder en droger. Tot dat moment had de landbouw tussen Eufrat en Tigris een bloeiperiode van duizenden jaren gekend. Door de rivieren was de streek ertussen betrekkelijk veilig en had de irrigatie zich goed kunnen ontwikkelen.⁵ 'De klimaatsveranderingen die zijn vastgesteld voor het midden van het 4e millenni-

kenmerken van
beschaving:
steden
schrift
beroepsspecialis.
monument. archit.
106
vorming v. kapitaal

waarom
ontstonden de
steden?
↓
veiligheid(?)

um v.C., schijnen binnen een tijdspanne van twee- tot driehonderd jaar de overstromingen te hebben verminderd die jaarlijks grote gebieden onder water zetten, en zulke uitgestrekte moerasgebieden te hebben ontwaterd dat grote delen van Babylonië aantrekkelijk werden voor vaste vestiging.⁶ Uit opgravingen blijkt dat deze klimaatsverandering gepaard ging met een plotselinge verandering van het vestigingspatroon: van verspreide en betrekkelijk kleine nederzettingen naar veel grotere en dichtbebouwde vestingen die nog niet eerder bestaan hadden.⁷ De geografische omstandigheden schijnen de ontwikkeling van *gemeenschappelijke* irrigatiesystemen te hebben bevorderd – systemen die op dat moment nog niet zo complex waren maar wel een merkbare verbetering van de gerstooft tot gevolg hadden; gerst ontwikkelde nu een mutatie met zes zaden in plaats van twee per rij in de aar. Op hetzelfde moment leerden de mensen de voordelen van samenwerking in de landbouw kennen. Met andere woorden, het waren die klimaatsomstandigheden in Mesopotamië – waar irrigatie de oogst vergrootte en waar voldoende water was (maar het meeste niet op de juiste plaats) – waardoor deze ontwikkelingen in gang werden gezet. Cruciaal was dat er nu veel land bewoonbaar geworden was en dat er toch nog zoveel water in de buurt stroomde dat bijna ieder droog stuk land ermee kon worden geïrrigeerd. 'Dit gegeven... moet een "paradijs" hebben opgeleverd met enkele oogsten van hoge opbrengst per jaar.'⁸ Een bijkomende factor was dat er op de stroomvlakte in het zuiden van Mesopotamië geen andere grondstoffen voorkwamen, zoals hout, steen, mineralen of metalen. Het voedseloverschot uit dit 'paradijs' kon hiertegen worden geruild, waardoor een dicht netwerk van contacten ontstond; hierdoor werden in de steden de omstandigheden geschapen voor de ontwikkeling van gespecialiseerde beroepen. Deze factor kan hebben geleid tot het ontstaan van de verschillende bevolkingsgroepen, ver boven het niveau van de familie, die de vroege steden kenmerkten. Het was een spannende stap voorwaarts: voor het eerst konden mensen activiteiten gaan ontplooien die niet direct te maken hadden met de voedselproductie. Deze ontwikkeling zal echter ook angsten hebben aangewakkerd: stadsbewoners konden niet meer op hun familie vertrouwen, maar moesten zich op vreemden verlaten. Deze onbewuste angsten kunnen een verklaring zijn voor de enorme programma's en projecten die een gemeenschapszin oproepen – monumentale, arbeidsintensieve, architecturale ondernemingen. Om dezelfde redenen (angsten die binden) kan religie in de stadse levenswijze belangrijker zijn geworden dan in eerdere levenswijzen.

Over het algemeen wordt Eridu, het huidige Abu Shahrain op ruim 160 km van de Perzische Golf, als de eerste stad beschouwd. De ligging is uniek: in het toenmalige overgangsgedebied tussen zee en land, en dicht bij een vlakte van door rivieren afgezet slib en moerassen. De bewoners konden dus gebruik maken van drie verschillende ecologische systemen – de afzettingen, de woestijn en het moeras, en op drie verschillende manieren voedsel vergaren: door landbouw, veeteelt en visvangst.⁹ Maar Eridu was ook om een religieuze reden precies daar aangelegd. De stad ligt op een kleine heuvel in een ondiep bassin waarin water uit de omgeving zich ophoopt. Het omliggende terrein was dus altijd een moeras, en in het regenseizoen een meer.¹⁰ Deze ligging kwam overeen met de Mesopotamische voorstelling van de kosmos, waarin de aarde een schijf is die omgeven wordt door een enorme watermassa. Door deze confi-

Eridu =
beeld van
kosmos

guratie te weerspiegelen, was Eridu een heilige plaats. Volgens Petr Charvát zou de bron van alle wijsheid zich in Eridu bevinden en was de stad de zetel van de God van de Kennis. De 'eerste duidelijke universele religie schijnt geboren te zijn' in Eridu, waar de eredienst het gebruik van aardewerk in drie kleuren vereiste. Het aardse bestaan werd bekrachtigd met rood, de dood met zwart en het eeuwige leven (en zuiverheid) met wit.¹¹

Toen de stadsmuur om Uruk werd gebouwd, besloeg het hele stedelijke gebied een oppervlakte van 550 ha. De grootste lengte en de grootste breedte van de ruwe diamantvorm waren circa 2,5 en 3 km. In het centrum dat ommuurd werd, woonden mogelijk wel 100.000 mensen. Het bebouwde deel van Ur besloeg ongeveer 41 ha, waar mogelijk 24.000 mensen woonden, maar het omliggende gebied van meer dan 1000 ha 'kan bewoond zijn geweest door een half miljoen mensen... Van Girsu, een plaats nabij Lagash die daar waarschijnlijk ook deel van uitmaakte, werd vermeld dat er 36.000 mannen woonden, hetgeen een bevolking van 80.000 tot 100.000 betekent.'¹² Hier is sprake van grote steden. Athene bijvoorbeeld besloeg rond 500 v.C. 250 ha, en Jeruzalem ten tijde van Christus' geboorte slechts één. Maar Rome in de tijd van Hadrianus was twee keer zo groot als Uruk 3000 jaar eerder.¹³ Een idee van de snelheid waarmee veranderingen in deze tijd optraden, krijg je uit een studie van Hans Nissen die laat zien dat de verhouding tussen plattelandsbewoners en stadsbewoners aan het einde van het 4e millennium 4:1 was. Zeshonderd jaar later – dat wil zeggen midden in het 3e millennium – was de verhouding compleet tegenovergesteld: 1:9.¹⁴ Uruk was nu het centrum van een 'achterland', een plattelandsgebied dat onder invloed stond van de stad, met een straal van ongeveer 12 tot 15 km. Daaromheen lag een gebied waarin geen invloeden zijn aan te wijzen, en daarna volgde de invloedssfeer van de volgende stad, Ununa bijvoorbeeld.¹⁵ In Mesopotamië lagen minstens twintig steden met zo'n invloedssfeer.

Wat er in deze steden en stadstaten werd uitgevonden, is verbijsterend en heeft zo'n 26 eeuwen stand gehouden. Een opmerkelijk groot aantal innovaties uit die tijd is bepalend geweest voor de inrichting van de West-Aziatische en Europese wereld. Het was in Babylonië waar muziek, geneeskunst en rekenen tot ontwikkeling kwamen, waar de eerste bibliotheken stonden, de eerste kaarten getekend werden en waar scheikunde, en plant- en dierkunde werden bedacht. Dat denken we tenminste. In Babylon zijn zoveel 'eerste dingen' vastgelegd omdat hier het schrift uitgevonden werd, en daarom 'weten' we over Babylon zoveel, terwijl we niets weten over wat aan deze stad voorafging.

Uit opgravingen is gebleken dat de vroege stedelijke gebieden gewoonlijk in drie delen verdeeld waren. In het centrum, dat apart ommuurd was, stonden een of meer tempels, het paleis van de heerser/administratief hoofd/religieus leider, en een aantal particuliere huizen. In de ring daarbuiten stonden veel kleinere huizen met gemeenschappelijke tuinen en afgescheiden terreinen voor het vee; hier kwam het dagelijks voedsel van de stedelingen vandaan. Dan was er nog een handelscentrum. Hoewel dit de 'haven' genoemd werd, werden de goederen over land aangevoerd. Hier woonden zowel de eigen handelaren als buitenlandse. Van de namen van de steden wordt aangenomen dat ze in de meeste gevallen verwezen naar hoe ze eruitzagen.¹⁶

Babylon

Het leven in deze vroege steden speelde zich grotendeels rond de tempel af. Dege-
nen die de eredienst verzorgden, behoorden tot de meest vooraanstaande leden van de
samenleving.¹⁷ In Eridu en Uruk waren hoge tempelplatforms opgeworpen; dit laat
zien dat de gemeenschap al voldoende georganiseerd was om dergelijke bouwwerken
te maken – het zijn de eerste voorbeelden van monumentale architectuur na de mega-
lieten.¹⁸ In de loop van de tijd werden deze platforms steeds hoger en werden ze in tre-
den of terrassen gebouwd met het heiligdom bovenaan. Dit zijn de ziggoerats, een
woord uit het Assyrisch dat waarschijnlijk op een Akkadische term, *zigguratu* of *ziqu-
qurratu*, teruggaat en 'piek' of 'bergtop' betekent.¹⁹ Dit steeds groter wordende bouw-
werk moest worden onderhouden, en dat vereiste een machtige religieuze organisatie.

De tempels en de tempelorganisaties waren zo groot, dat ze een belangrijke rol
speelden in het economische leven van de vroege steden. Uit de boekhouding van de
tempel van de godin Baba of Bau in Lagash uit ongeveer 2500-2400 v.C. blijkt dat het
grondbezit ruim 260 ha besloeg. Het werd gebruikt voor de landbouw; van de op-
brengst konden de 1200 mensen leven die in dienst van de tempelorganisatie van
priesters waren. Dat waren gespecialiseerde bakkers, brouwers, spinners en wevers van
wol, slaven en een administratieve staf.²⁰ De boeren waren pachters en geen slaven;
hun relatie met de organisatie leek meer op een vroege vorm van horigheid.²¹ Naast al
deze nieuwe specialisaties moeten we ook nog de kapper, edelsmid, kleermaker en tex-
tielhandelaar, wasser, steenbakker, tuinman, veerman, 'verkopers van liederen' en
kunstenaars noemen. Voor ons is de belangrijkste specialist nu de schrijver.

109

De oorsprong van het schrijven is een zeer omstreden onderwerp tussen aanhangers
van twee richtingen. Jarenlang is aangenomen dat het spijkerschrift in Mesopotamië
het oudste echte schrift was. Het probleem hierbij is echter dat spijkerschrift uit min
of meer abstracte tekens bestaat, terwijl velen aannemen dat het eerste schrift meer op
afbeeldingen van de werkelijkheid moet hebben geleken – op pictogrammen, gesti-
leerde afbeeldingen die als de eerste symbolen dienden. Maar het werk van Denise
Schmandt-Besserat werpt hier een ander licht op.

Aan het einde van de jaren 1960 viel het haar op dat in het hele Midden-Oosten
duizenden 'nogal gewone voorwerpen van klei' gevonden waren die door de meeste
archeologen als onbelangrijk terzijde geschoven werden. Schmandt-Besserat deed dat
niet. Ze bestudeerde verscheidene collecties van deze voorwerpen, die ze *tokens*, 'te-
kens', noemde, in het Midden-Oosten, Noord-Afrika, Europa en Amerika.²² Zo ont-
dekte ze dat sommige tokens geometrisch waren – bollen, piramiden, cilinders –, ter-
wijl andere de vorm hadden van dieren, werktuigen of vaatwerk. Ze merkte op dat alle
tokens gebakken waren. Wat het ook waren, er was veel arbeid gaan zitten in de pro-
ductie en het waren niet zomaar 'gewone voorwerpen'. Uiteindelijk vond ze in een
verzameling een hol tablet uit Nuzi, een vindplaats in het noorden van Irak, dat in het
2e millennium v.C. gedateerd is. De tekst in spijkerschrift luidt: 'Fiches voor klein
vee: 21 drachtige ooiën, 6 ooilammeren, 8 volwassen rammen...', enzovoort. Toen het
tablet geopend was, bleken er 49 van deze 'fiches' in te zitten, en dat was precies het
aantal dat in de tekst vermeld werd.²³ Voor Schmandt-Besserat was dit 'als de steen van
Rosetta'. In de daaropvolgende vijftien jaar bestudeerde ze meer dan 10.000 tokens en

De oorsprong
vlii schrijven.

eerst getallen!

kwam tot de conclusie dat ze een oud telsysteem vormden dat uiteindelijk tot de schepping van het schrift zou leiden. In zekere zin zijn woorden dus begonnen met getallen.

De eerste tokens dateerden uit 8000 tot 4300 v.C.; ze waren nogal eenvoudig en weinig gevarieerd. Ze zijn aangetroffen op vindplaatsen als Tepe Asiab in Iran (ca. 7900-7700 v.C.), waar de mensen leefden van jagen en verzamelen. Vanaf ongeveer 4400 v.C. beginnen er ingewikkeldere tokens te verschijnen, vooral in relatie met tempelactiviteiten. De verschillende typen vertegenwoordigden verschillende zaken; zo schijnen kegels voor graan te hebben gestaan, eivormen voor kruiken olie en cilinders voor vee.²⁴ De tokens raakten steeds meer verspreid omdat men nu bepaalde dingen niet meer hoefde te onthouden; bovendien vervingen ze gesproken taal en konden ze dus worden gebruikt tussen mensen die verschillende talen spraken. Ze werden noodzakelijk door een verandering in de sociale en economische structuur. Met het toenemen van de handel tussen de groeiende dorpen en steden, moest de hoofdman kunnen bijhouden wie wat produceerde en hoeveel.

De complexe tokens lijken in Susa, de hoofdstad van Elam (zuidelijk Iran), en Uruk te zijn geïntroduceerd; hier was de behoefte ontstaan om de aantallen goederen bij te houden die geproduceerd werden in de werkplaatsen van de steden (waarvan de meeste in openbare gebouwen waren gevestigd en niet in particuliere huizen). De tokens boden ook een nieuwe en nauwkeurige manier om de belastingen te kunnen bepalen en vast te leggen. Er waren twee manieren om ze te bewaren; ze werden aan een ketting gehangen, of in een omhulsel ('envelop') van klei gedaan. Die laatste manier is voor ons van belang omdat op het omhulsel tekens werden aangebracht om vast te leggen wat erin zat en wie ermee te maken hadden. Hoewel deze volgorde recentelijk door Franse geleerden in twijfel getrokken is, lijkt dit nog steeds de beste verklaring voor het ontstaan van het spijkerschrift. Het nieuwe systeem van tekens maakte het gebruik van de tokens zelf natuurlijk al gauw overbodig, en rond 3500-3100 v.C. was het oude systeem vervangen door indrukken in klei. De klei omhulsels werden tabletten en de weg lag open voor de ontwikkeling van een volwaardig spijkerschrift.²⁵

In de Vincacultuur van Zuidoost-Europa, dat wil zeggen Bulgarije en Roemenië, is op een aantal tabletten, beeldjes, potten en amuletten een systeem aangetroffen van tekens – geometrische lijnen, spiralen en kronkellijnen – samen met pictogrammen – geiten, dierenkoppen, korenaren. De voorwerpen zijn gevonden in graven en op andere, vermoedelijk religieuze plaatsen en dateren uit ca. 4000 v.C. De Plaat van Gradetsnica die in 1969 opgegraven is in Vratsa in het westen van Bulgarije, is nog ouder: hij wordt gedateerd op 6000 tot 7000 jaar geleden.²⁶ De tekens die met de Vincacultuur geassocieerd worden, zijn geanalyseerd in relatie met het materiaal waarop ze zijn aangetroffen – op aardewerk of op amuletten bijvoorbeeld. Daaruit is gebleken dat de verspreiding consistent is. Er is een corpus van 210 tekens die in slechts vijf kerngroepen zijn onder te brengen: rechte lijnen, kruisen, visgraatpatronen, stippen en gebogen lijnen. Maar nergens vormen zij een tekst. Het lijken eerder symbolische afbeeldingen te zijn van religieuze dan van economische aard. Het lijkt meer op een soort protoschrift dan op schrift.

Ideeën

tokens
hadden +
vormen?

kegel = graan
ei = kruiken, olie
cilinders = vee

110

Vincacultuur
in de karibid.
van
substansie
of schrift.

Volgens sommige wetenschappers zijn de gebruikers van dit, in de woorden van Marija Gimbutas, 'Oud-Europese schrift' uit hun gebied verdreven door binnenvallende Indo-Europeanen. Volgens Harold Haarman van de universiteit van Helsinki kunnen de Oud-Europeanen wel eens verdreven zijn naar uithoeken als Kreta. Daar is in Knossos en andere plaatsen aan het begin van de vorige eeuw door Sir Arthur Evans en anderen een grote beschaving ontdekt – de Minoïsche beschaving, met als belangrijk kenmerk de verering van Stier en Slang. Deze Minoïsche Kretenzers maakten gebruik van twee soorten schrift die wij nu Lineair A en Lineair B noemen. Het gebruik van de term 'lineair' is afkomstig van Gimbutas om de vooral lineaire (in tegenstelling tot pictografische) aard van de Vincasymbolen te benadrukken. Het Lineair B is door een Engelse amateur, Michael Ventris, in de jaren 1950 ontcijferd en bleek een vroeg

Oud-Europees	Lineair A
Y λ	┆
Y Y	Y
T	T
†	†
⊥	⊥
7 ^	1
Z	2
7	4
7	2
2	λλ
2	2
2	2
2	h
2	?
2	?
2	·
2	2
2	2

Figuur 3: Tekens die in het Oud-Europees en het Lineair A met elkaar overeenkomen. (Bron: Richard Rudgley, *Lost Civilisations of the Stone Age*, New York: The Free Press, 1999, p. 70, vertaling: *Het stenen tijdperk: Bakermat van beschaving*, Baarn: Bosch & Keuning, 1999.)

Grieks dialect te zijn, maar wat het Lineair A is, weet niemand. Haarman denkt dat dat komt doordat het Lineair A helemaal geen Indo-Europese taal is, maar een Oud-Europese. Hij heeft naar eigen zeggen vijftig tekens in het Lineair A geïdentificeerd die identiek zijn aan Oud-Europese tekens (zie figuur 3).

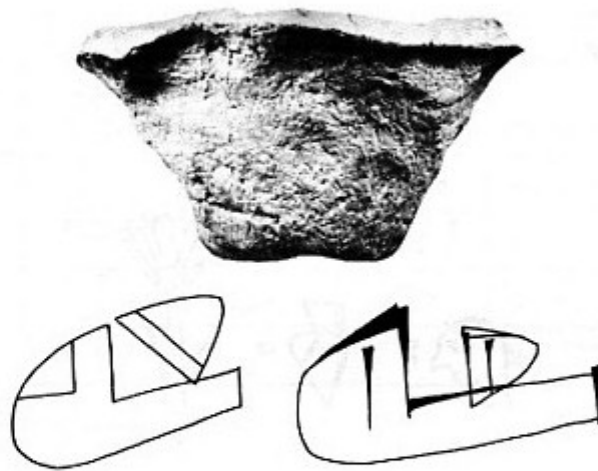
Er zou nog een derde kandidaat zijn voor de oorsprong van het schrift: de Indusdalbeschaving op het Indiase subcontinent met de grote steden Harappa en Mohenjodaro. Deze beschaving dateert uit 2300-1750 v.C. In mei 1999 werd bekendgemaakt dat in Harappa een tablet gevonden was van 3500 v.C. met een inscriptie, en een maand later werd aangekondigd dat het schrift ontcijferd was.²⁷ Lange tijd heeft vooral op internet een felle discussie gewoed tussen specialisten, totdat kon worden aangetoond dat het hier bedrog betrof. Het 'tablet' bleek een met de computer bijgewerkte afbeelding te zijn van een al lange tijd bekend zegel uit Harappa. De bedoeling van de Indiase 'ontdekkers' en 'ontcijferaars' was om aan te tonen dat de (veel latere) vedische cultuur rechtstreeks was voortgekomen uit die van de Indusdalbeschaving en dus niet van buiten India was binnengedrongen.

Het spijkerschrift kent men al sinds het einde van de 17e eeuw. In 1802 en 1846 zijn gedeeltelijk geslaagde pogingen ondernomen om het te ontcijferen, maar een volledig begrip van de Babylonische cultuur was pas mogelijk na de ontdekkingen van een 'vrije, jonge Engelsman', de jurist Austin Henry Layard. Tijdens zijn reis over land naar de Engelse kolonie Ceylon (het huidige Sri Lanka) pauzeerde hij in het Midden-Oosten, en hij zou nooit verder komen dan het westen van Perzië (het huidige Iran). 'Na enig officieus spionagewerk voor de Britse ambassadeur in Istanbul, kreeg hij financiële steun om enige tijd opgravingen te doen in Irak, waar hij een enorme berg uitkoos, Nimrud genaamd, 20 mijl ten zuiden van Mosul.'²⁸ Layard was geen geofend archeoloog – dat was in die tijd bijna niemand – maar hij had heel veel geluk. Hij ontdekte een serie enorme platen van kalksteen met grote stieren erop van ruim vier meter hoog en zo indrukwekkend dat zijn verslag van de ontdekking een bestseller werd. Maar Layard vond ook talloze voorbeelden van wat wigvormige inscripties in steen leken, en door de datering van de vindplaats – 3500-3000 v.C. – was dit het oudste schrift dat ooit gevonden was. Het Soemerisch, de taal van deze wigvormige tekens die wij 'spijkerschrift' noemen, werd pas in de 20e eeuw begrepen, maar toen het eenmaal zover was, volgden de nieuwe ontdekkingen elkaar snel op.²⁹

Gebleken is dat in Mesopotamië verscheidene soorten protoschrift in gebruik waren voordat schrift zoals wij dat begrijpen, ontwikkeld werd. Hiervan waren stenen rolzegels duurzamer en flexibeler versies van de 'enveloppen' van klei die Schmandt-Besserat bestudeerde. Het zegel zelf was een holle cilinder waarin enkele tekens gegraveerd waren. Deze werd over natte klei gerold, waardoor een afdruk in spiegelbeeld ontstond.³⁰ De zegels konden overal voor worden gebruikt: er kon klei om een knoop in het touw om een bundel worden geboetseerd, of om het touw waarmee een deur of deksel werd gesloten om er dan een afdruk in te maken. Het idee was dat het zegel een duidelijk teken achterliet over wie de eigenaar was.³¹ Net als de omhulsels van klei, waren zegels instrumenten van economische controle die garandeerden wie de eigenaar was of bevestigden dat een transactie plaatsgevonden had. De Soemeriërs maakten

Ideeën

Indusdalbeschaving.
= 3e kandid.
1000 ontst. v.
schrift.
maar is zeer
kijfelachtig.

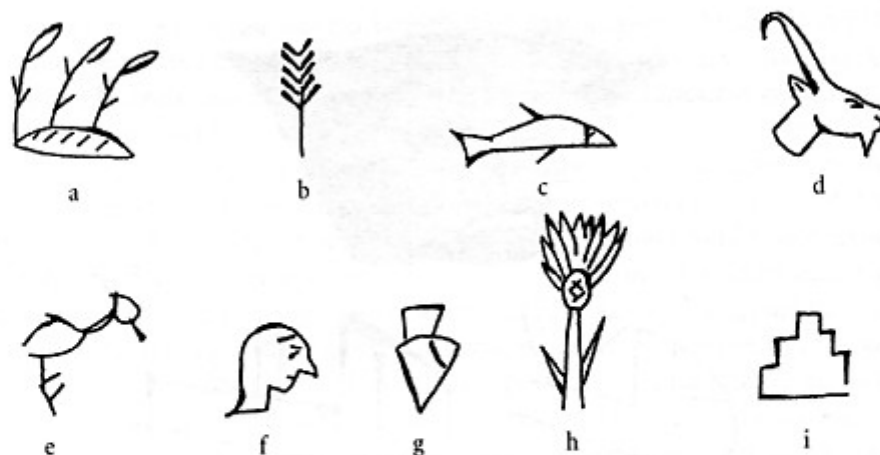
Figuur 4: Een bevel-rimmed kom en het oude teken voor 'eten' (links); in vroeg spijkerschrift zag dat er zo uit (rechts).³⁴ (Bron: Hans J. Nissen, *Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients*, 1983.)

overigens vaak heel mooie afbeeldingen op hun rolzegels om de eigenaar te identificeren: een figuur in gebed voor de tempel, een optocht van boten, gevangenen voor een heerser, het voeren van het vee. Het waren dus eigenlijk pictografische handtekeningen.³² Later verscheen een nieuw type rolzegels die gemaakt waren met een speciaal snijwerktuig. Dit wijst erop dat de handel toenam en daarmee ook de vraag naar tekens waaruit bleek wie de eigenaar was.

Het spijkerschrift ontwikkelde zich uit het pictografische systeem van Uruk en nam dan ook veel van de tekens over van de eerdere tokens, zoals dat voor schapen en een golvend lijntje voor water. Het ontstaan van het eerste echte schrift blijkt duidelijk uit het gebruik dat de eerste schrijvers maakten van de zogenoemde *bevel-rimmed* kommen ('met schuine rand') van Uruk. Deze waren grof, goedkoop en erg poreus. Ze kunnen niet zijn gemaakt voor vloeistoffen, maar ze waren zo gewoon dat ze op sommige vindplaatsen wel driekwart van al het gevonden aardewerk uitmaken. Uit het feit dat ze zo poreus zijn – en dus alleen vaste stoffen konden bevatten – en allemaal dezelfde afmetingen hadden, kunnen we afleiden waarvoor ze zijn gebruikt. Volgens ontcijferde teksten werden de arbeiders van Uruk, althans zeker die van de grote tempelbouwwerken, uitbetaald in natura – dat wil zeggen in een dagelijks rantsoen voedsel. Aangezien het grootste deel uit graan zal hebben bestaan, lijken dit wel 'standaardkommen' te zijn geweest waarmee de arbeiders betaald werden.³³

In figuur 4 zien we het heel oude teken voor 'eten'. Dit teken bestaat duidelijk uit een hoofd met open mond die eten ontvangt uit zo'n kom met schuine rand. Met andere woorden, het was een tekeningetje, een pictogram. Veel andere woorden zijn ook als pictogrammen begonnen (zie figuur 5).

Dit was pas het begin. Net als de rolzegels steeds eenvoudiger werden en makkelijker in grote hoeveelheden te produceren zodat ze in het steeds drukker wordende leven gebruikt konden worden, ontwikkelde zich ook het schrift. Het was echter moei-

Figuur 5: Oude pictogrammen: (a) bosje riet; (b) korenaar; (c) vis; (d) geit; (e) vogel; (f) hoofd; (g) vaatwerk; (h) palmboom; (i) ziggoerat.³⁵ (Bron: H.W.F. Saggs, *Civilisation Before Greece and Rome*, Londen: B.T. Batsford, 1989.)

lijk om de pictogrammen netjes en snel in tabletten van natte klei te tekenen (Egyptenaren tekenden, schilderden en beeldhouwden hun hiërogliefen op hard materiaal en konden daarom veel langer aan hun pictogrammen vasthouden). Daardoor werden de tekens – woorden – steeds abstracter, werden er steeds minder voor een boodschap gebruikt en werden ze steeds meer in dezelfde richting getekend, allemaal ontwikkelingen om sneller te kunnen schrijven. In de tabel van figuur 6 is van enkele woorden weergegeven hoe ze binnen duizend jaar en meer veranderden, van de vroegste tijd in Uruk tot het hoogtepunt van de macht van Ur, dat wil zeggen van ca. 3800-3200 v.C. tot ca. 2800-2100 v.C. Het is niet bekend waarom de pictogrammen negentig graden gedraaid zijn, maar ze zijn er minder leesbaar door geworden, ook al waren ze op dat moment misschien nog eenvoudiger te schrijven. Ronde en gebogen tekens zijn in natte klei moeilijker te maken dan rechte lijnen, en daarom ontwikkelde het spijkerschrift zich tot een systeem van rechte lijnen en driehoekjes, de 'wiggen'. In de eerste driehonderd jaar van het 3e millennium werd het repertoire aan tekens verkleind en gestandaardiseerd.

In deze vroege fase was het gebruik van het schrift voornamelijk beperkt tot handelstransacties en omvatte het net zoveel tekens voor getallen als voor woorden. Zo was er een teken in de vorm van een D (het laatste in figuur 6) waarvan de rechte lijn links diep in de klei werd geduwd maar de bolling rechts steeds ondieper werd. Deze D's staan vaak in groepjes van één tot negen en lijken de basis van ons decimale stelsel. (Overigens was voor grote getallen een zestigtallig stelsel in gebruik.) In een aantal gevallen stonden een of meer rondjes, gemaakt door een rond riet diep in de klei te duwen, bij de D's. 'Het is aannemelijk dat deze "ronde gaten" voor tientallen staan.'³⁷ Op kleitabletten uit deze lange periode staan vaak aan de ene kant de aantallen van de verschillende goederen vermeld en aan de andere kant het totaalaantal.³⁸ Dit bevorderde uiteraard de ontcijfering.

Zoals we in andere gevallen al hebben gezien, is het gebruik van tekens nog geen

Ideeën

Periode Laat-Uruk ca. 3100	Periode Jamdet Nasr ca. 3000	Periode Vroege Dynastie III ca. 2400	Periode Ur III ca. 2000	Betekenis
				SAG 'hoofd'
				NINDA 'brood'
				KU 'eten'
				AB 'koe'
				'één'

Figuur 6: De ontwikkeling van de pictogrammen tot het Babylonische spijkerschrift.³⁶ (Bron: Hans J. Nissen, *Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients*, 1983.)

echt schrift zoals wij dat kennen. Daarvoor zijn nog drie andere eigenschappen nodig: het gebruik van persoonsnamen, van grammatica (schrijfgeregels) en van een alfabet.

Het kunnen identificeren van personen op afstand was noodzakelijk zo gauw de economische organisatie uitgebreider werd dan de familie waarbinnen iedereen iedereen kende en eigendom gemeenschappelijk bezit was. Sommige namen, 'Leeuwenhart' bijvoorbeeld, zijn makkelijk in pictogrammen uit te beelden.³⁹ Maar hoe moet je een abstracte naam weergeven, zoals 'Geliefd-door-God'? Daarvoor moesten pictogrammen worden verzonnen, zoals in onze tijd het tekeningetje van een hart ♥ 'liefde' is gaan betekenen. Op die manier konden aan hetzelfde teken verschillende betekenissen worden toegekend: de zon ☉ kan bijvoorbeeld zowel 'dag' als 'licht' of 'wit' betekenen, terwijl een ster ★ zowel 'nacht' als 'hemel' of 'god' zou kunnen aanduiden, afhankelijk van de context. In Babylon was de 'doctrine van de naam' erg belangrijk. Het denken verliep vooral op basis van analogie, overeenkomst, en minder langs de lijnen van combineren en deduceren zoals wij in de moderne wereld denken.⁴⁰ Vooral voor Babyloniërs (maar ook voor Egyptenaren) was de naam van een zaak of persoon onlosmakelijk verbonden met zijn aard.⁴¹ Een 'goede' naam zou dus moeten duiden op een 'goed' iemand. Om precies die reden kregen mensen namen die klonken als gewenste eigenschappen, maar dat gold ook voor bijvoorbeeld straten ('Mag de vijand mij nooit betreden'), kanalen, stadsmuren en poorten ('Bel heeft mij gebouwd, Bel is mij gunstig gezind'; Bel is een oudere naam voor Baal, de hoogste god). Dit gebruik had tot gevolg dat men een bepaalde toon ging aanheffen bij het noemen van namen, en zeker bij die van goden. We zien dat nu nog steeds in zekere mate als mensen een andere toon gebruiken als ze hardop bidden.⁴²

analoog denken

In deze vroege periode van het schrift hield men zich niet aan enige grammatica: die was er gewoon nog niet. Woorden – voornamelijk naamwoorden en een enkel werkwoord – konden op een willekeurige manier naast elkaar worden gezet. Dat kon omdat het schrift, of protoschrift, in Uruk niet gelezen werd zoals wij lezen. Het schrift was een kunstmatig geheugen waardoor mensen wisten wat ze precies overeengekomen waren en elkaar ook konden begrijpen als ze verschillende talen spraken.

naamwoorden kwamen veel meer voor dan werkwoorden.

Shuruppak:
schrijven + lezen
zoals nu
maar willekeurig
niet is willekeurig

klank ↔ teken

116

schijft gaat
Taal
weergeven

in Lagash
ontstaat schijft
met grammaticale
elementen.

v. lijsten →

- geschiedenis
- over bv.
dadelpalm
- vee
- vissen
enz...

Schrijven en lezen zoals wij dat doen, lijkt tot ontwikkeling te zijn gekomen in Shuruppak in het zuiden van Mesopotamië, waar Soemerisch gesproken werd. Niemand weet wie de Soemeriers precies waren of waar ze vandaan gekomen zijn, en het is mogelijk dat hun schrift alleen werd gebruikt voor een soort 'officiële' taal, zoals Sanskriet en Latijn vele eeuwen later, en het gebruik beperkt was tot enkele geletterden.⁴³ De volgende stap in de ontwikkeling van het schrift deed zich voor toen een klank die overeenkwam met een bekend voorwerp, algemeen geschreven ging worden als een bepaald teken; dat specifieke teken kon nu ook worden gebruikt voor dezelfde klank in andere woorden. Een voorbeeld in het Nederlands is het tekenen van een gestreept insect om een 'bij' aan te geven. Later werd dat pictogram dan, eventueel gestileerd, gebruikt in woorden als 'bijeën' of 'bijbel'. Dit gebeurde duizenden jaren geleden met het Soemerische woord voor 'water', *a*, waarvan het teken bestond uit twee golvende lijntjes. Uit de context moest blijken of met *a* water bedoeld werd of de klank. Deze uitbreiding deed zich voor in dezelfde periode als toen de tekens negentig graden gedraaid werden om ze sneller te kunnen opschrijven en ze steeds abstracter werden. Vanuit Shuruppak verbreidde deze schrijfwijze zich binnen korte tijd naar andere steden in het zuiden van Mesopotamië. Geschreven werd nog steeds vooral in het economisch verkeer, maar het gebruik was nu uitgebreid tot religie, politiek en geschiedenis/mythen – het begin van fictie of verzonnen literatuur.

Een dergelijke transformatie vond niet ineens plaats. In de oudste scholen voor schrijvers vinden we woordenlijsten en lijsten met spreuken. Vermoedelijk leerden ze schrijven door over te schrijven, en via bekende spreuken en bezweringen werden de abstracte tekens voor syntactische en grammaticale elementen – de spreuken hadden een eenvoudige, vaste en bekende vorm – vastgelegd. Op deze manier veranderde het schrift van een zuiver symbolensysteem voor het vastleggen en uitwisselen van informatie tot het weergeven van taal.

De woordvolgorde van de eerste teksten met grammaticale elementen, die uit Shuruppak afkomstig zijn, is nog steeds zeer variabel. Schrijven in de volgorde waarin gesproken werd, lijkt voor het eerst te zijn toegepast in Lagash toen Eannatum daar koning was (ca. 2500 v.C.). Nu pas konden alle aspecten van taal in geschreven vorm worden overgebracht.⁴⁴ Het aanleren van een dergelijke geletterdheid was echter moeilijk; hierbij werd gebruikgemaakt van encyclopedische en andere lijsten.⁴⁵ Van mensen werd – in de bijbel en andere teksten – geschreven dat ze 'de woorden kenden' voor begrippen als vogels of vissen, wat betekende dat ze die ook konden lezen. Sommige van die lijsten bevatten de namen van koningen, en hiermee werd de volgende stap voorwaarts gezet toen de teksten niet meer uitsluitend uit namen bestonden maar er opmerkingen en oordelen bijgeschreven werden over de heersers, hun oorlogen en de wetten die zij introduceerden: hier werd voor het eerst geschiedenis geschreven.⁴⁶ Een lijst over de dadelpalm bestond uit honderden ingangen van niet alleen alle onderdelen van de boom, van schors tot bladerkroon, maar ook van verschillende typen verrotting en waarvoor men het hout kon gebruiken. Met andere woorden, dit was de eerste manier waarop kennis werd ingedeeld en vastgelegd. In Shuruppak zijn lijsten gevonden van rundvee, vissen, vogels, vaatwerk, textiel, metalen voorwerpen, beroepen en nijverheid.⁴⁷ Ook waren er lijsten van godheden en van rekenkundige en eco-

Ideeën

nomische termen; bij de namen van de godheden overheersten overigens nog de namen van godinnen.

Lijsten maakten nieuwe soorten intellectuele activiteiten mogelijk; vergelijken en becommentariëren werden de nieuwe uitdagingen. De woorden van een lijst waren uit de context gehaald die ze in gesproken taal hun betekenis gaven; in die zin waren het nu abstracties geworden. Ze konden worden geordend op eerder ondenkbare – en toen nog zinloze – manieren, waardoor vragen naar boven kwamen die in een schriftloze samenleving nooit gesteld zouden worden. Zo maakten lijsten van hemellichamen het mogelijk om ingewikkelde astronomische patronen te ontdekken: ze markeerden het begin van zowel de wetenschappelijke astronomie als van de astrologie.⁴⁸

In de teksten worden herhaaldelijk andere steden genoemd waarmee Shuruppak contacten onderhield, zoals Lagash, Nippur, Umma en Uruk. Het allereerste idee dat we – buiten de economische tabletten en eigennamen – in het oudste schrift kunnen ontcijferen, is dat van de strijd tussen 'koningen' en 'priesters'. Wetenschappers hebben lange tijd aangenomen dat geloofd werd dat alle inwoners van de stad en al het land eigendom waren van de hoogste god van de stad en dat de hoogste priester of priesteres de stad namens die godheid bestuurde, maar een dergelijke visie is niet meer houdbaar: het landbezit was veel ingewikkelder. De hogepriester of hogepriesteres was bekend als de *en* of *ensi*. Gewoonlijk was hij of zij de machtigste persoon, maar er was nog iemand, de *lugal* – letterlijk de 'grote man'. Hij was de militaire commandant, de bevelvoerder die de stad bestuurde tijdens conflicten met andere steden. Conflicten tussen deze twee machtige personen liggen voor de hand. De nieuwe visie is dat de steden van Mesopotamië niet als religieuze complexen moeten worden opgevat, maar als gemeenschappen waarin alle mensen gelijk behandeld werden. Ze waren vooral economisch gericht: goederen en opbrengsten waren gemeenschappelijk bezit en werden verdeeld onder de inwoners van de stad én onder vreemdelingen, die in ruil goederen en diensten aanboden die in de stad ontbraken. Dit wordt afgeleid uit teksten op zegels, verwijzingen naar 'rantsoenen', het feit dat iedere overledene op dezelfde manier begraven werd (zeker in de oudste periode) en de ontdekking van sloten waarmee de pakhuizen werden afgesloten waarin de goederen waren opgeborgen. In het begin bestuurde de *en* dit hele systeem, maar zoals we nog zullen zien, veranderde dat.⁴⁹

In het schrift vond een enorme ontwikkeling plaats. Van pictogrammen werd overgegaan op syllabisch schrift en daarna op alfabetisch schrift; het ontwikkelde zich van woorden naar lettergrepen naar letters. Werd het schrift uitgevonden in Soemerië omdat het daar nodig was voor de toenemende handel, het alfabet werd niet in Mesopotamië maar verder westelijk ontwikkeld, waar de Semitische talen zich beter voor een dergelijke verandering leenden. Een schrift van pictogrammen heeft ernstige beperkingen omdat duizenden 'woorden' onthouden moeten worden (zoals bij het huidige Chinees). In syllabisch schrift, waarbij een geschreven 'woord' overeenkomt met een lettergreep, hoeven nog slechts zo'n tachtig tot honderd tekens onthouden te worden. Maar een alfabet is nog makkelijker.

Hebreeuws en Arabisch zijn nu de bekendste Semitische talen, maar in het 2e mil-

macht in een
Sumerische stad.
- EN
- LUGAL

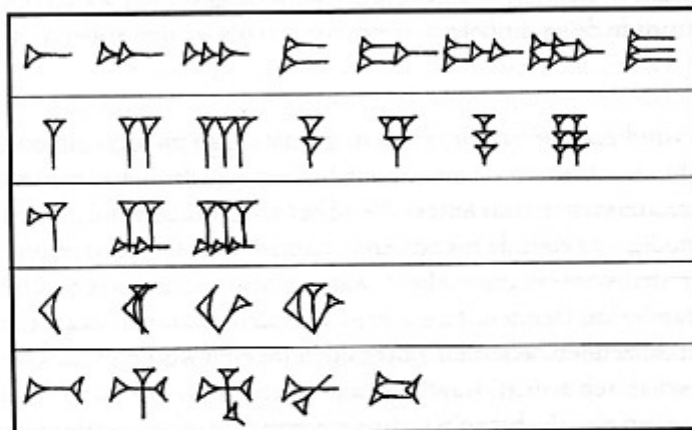
ontwikkeling
vrij schrift

Semitiesch: naamwoorden en werkwoorden bestaan uit 3 medeklinkers
zonder klank

lennium v.C. werd in heel Palestina, dat wil zeggen ten westen van de Jordaan, Kanaänitisch gesproken; zowel Hebreeuws als Fenicisch zijn ervan afgeleid. Wat de Semitische talen juist zo geschikt maakte voor de ontwikkeling naar het alfabet, was dat de meeste naamwoorden en werkwoorden uit drie medeklinkers bestaan met daarbij klinkers die afhankelijk zijn van de context maar zich laten raden. (Een voorbeeld van dit verschijnsel in onze taal zijn de zinnestelsels *d vrw hlt* en *d vrwn hln*. De meeste Nederlanders zullen met het lezen ervan weinig moeite hebben, ook al ontbreken de klinkers.)⁵⁰

Het oudste alfabet dat tot nu toe is gevonden, is opgegraven in Ras Sjamra ('Venkelkop') bij Latakia aan de Syrische kust van de Middellandse Zee, 50 km ten zuiden van de Turkse grens. Op een heuvel boven een kleine, natuurlijke haven lag de stad die in de Oudheid Oegarit genoemd werd en die in 1929 werd opgegraven. Tussen twee tempels die waren gewijd aan Baal en Dagon, heeft men een bibliotheek gevonden die eigendom was van de hogepriester en voornamelijk bestond uit tabletten met spijkerschrift, maar waarop slechts 31 verschillende tekens gebruikt waren: dertig letters en een teken voor een spatie. Het moest daarom wel een alfabet zijn. De geleerden die de opgraving verrichtten, vermoedden dat de gebruikte taal verwant moest zijn aan het Kanaänitisch of het Fenicisch of Hebreeuws. Ze bleken gelijk te hebben: het schrift was snel ontcijferd. Veel van de in dit schrift geschreven gebeurtenissen vinden we, zoals we nog zullen zien, ook in het Oude Testament.⁵¹ Het systeem schijnt bewust te zijn uitgevonden, aangezien er geen voorgangers bekend zijn. De lettertekens behoren tot vijf groepen waarin ze steeds complexer worden (zie figuur 7); er zit dus een volgorde in.

Dit eerste alfabet ter wereld werd alleen gebruikt in Oegarit en enkele steden in Palestina. Na de 12e eeuw v.C. verdween het weer; het stokje werd overgenomen door de schrijvers van het Proto-Kanaänitisch. Het duurde enige tijd voordat dit alfabet gestabiliseerd was. In het begin konden de letters alle kanten op gericht zijn en werd vaak het *boustrofedon* toegepast, 'in de richting van de ploegossen', dat wil zeggen de eerste regel één kant op en de volgende de andere kant op, enzovoort. Maar kort voor 1000 v.C. lag

Figuur 7: Tekens (27) van het Oegaritisch alfabet (31).⁵² (Bron: H.W.F. Saggs, *Civilisation Before Greece and Rome*, Londen: B.T. Batsford, 1989.)

Ideën

Oegarit =
oudste
alfabet

dit zogenoemde Fenicische alfabet vast. De oudste inscripties zijn gevonden in Byblos, het huidige Jublai ten noorden van Beiroet in Libanon, op bronzen pijlpunten; de naam van de eigenaar staat erop geschreven. Het aantal letters was beperkt tot 22 en alle tekens waren lineair geworden, zonder een spoor van pictografie. Ook de schrijfrichting lag nu vast: men schreef horizontaal van rechts naar links. En het was dit alfabet, zo wordt algemeen aangenomen, dat in het klassieke Griekenland is ingevoerd.

In zowel Mesopotamië als in Egypte stond schrijven in hoog aanzien. Shulgi, een Soemerische koning van rond 2100 v.C., schepte op:

- Als jongeling bestudeerde ik de schrijfkunst in het Tablettenhuis, van de tabletten van Soemerie en Akkad;
- Niemand van koninklijk bloed kon op een tablet schrijven zoals ik.⁵⁵

119

Sinds minstens het tweede kwart van het 3e millennium v.C. werden schrijvers in Ur speciaal opgeleid.⁵⁴ Als ze een document ondertekenden, dan voegden ze vaak de naam en positie van hun vader toe; hieruit blijkt dat ze meestal zoons waren van stadsbestuurders, tempeladministrateurs, legerofficieren of priesters: kunnen lezen en schrijven was beperkt tot schrijvers en administrateurs. Iedereen die een machtspositie had, ontving een opleiding als schrijver en er is wel gesuggereerd dat de Soemerische term *dubsar*, letterlijk 'schrijver', kon worden gebruikt voor ieder opgeleid mens en gelijkstond aan Heer.⁵⁵

Koning Shulgi stichtte aan het einde van het 3e millennium scholen, misschien wel de eerste ter wereld, in Nippur en in Ur, maar hij verwees er zonder enige opschepperij naar en mogelijk was deze uitvinding niet nieuw. De Babylonische term voor school of schrijversopleiding was *edubba*, letterlijk 'Tablettenhuis'. Het hoofd van zo'n school werd 'Vader van het Tablettenhuis' genoemd, en in een inscriptie zegt een leerling over hem: 'Je hebt me de ogen geopend alsof ik een hondje was; je hebt het mens-zijn in mij vormgegeven.'⁵⁶ Er waren speciale leraren voor taal, rekenen ('schrijver van het tellen') en landmeten ('schrijver van de akker'), maar het dagelijks onderwijs werd gegeven door iemand die letterlijk 'Grote Broer' genoemd werd en vermoedelijk een oudere leerling was.

10 scholen
in Nippur
en UR

In verscheidene steden zijn dezelfde fragmenten gevonden; dat duidt erop dat er al bepaalde 'standaardteksten' waren die bij de opleiding gebruikt werden. Zo zijn er tabletten met dezelfde tekst gevonden maar in verschillende handschriften; andere met een literaire tekst aan de ene kant en rekensommen aan de andere; weer andere met aan één kant de tekst van een leraar en aan de andere kant die van de leerling, met correcties. Op een tablet beschrijft een leerling zijn schooluren:

- Dit is het maandrooster van mijn schoolopleiding;
- Mijn vrije dagen zijn er maandelijks drie;
- Mijn religieuze feestdagen zijn er maandelijks drie;
- Iedere maand moet ik dus vierentwintig dagen op school zitten. Wat zijn ze lang!⁵⁷

Schrijvers moesten ook de voorbereidingen leren voor het schrijven – ze moesten weten hoe ze de klei klaarmaakten om op te schrijven en hoe ze de tabletten die in bibliotheken bewaard moesten worden, moesten bakken. Er kon kalksteen worden gebruikt om het oppervlak gladder te maken en de inscripties scherper.⁵⁸ Behalve klei werd ook was gebruikt. Dit werd op een bord van hout of ivoor gesmeerd; soms werden enkele borden aan elkaar gemaakt. De was kon weer gladgeveegd worden zodat het bord opnieuw gebruikt kon worden.⁵⁹

Het gebruik om te schrijven verspreidde zich tot ver buiten Mesopotamië en werd steeds meer toegepast.⁶⁰ De Egyptenaren waren de eersten die met rieten penselen op scherven aardewerk gingen schrijven; daarna bedekten ze een plank van platanenhout met kalkpleister en schreven ze daarop. De plank kon later worden schoongemaakt en opnieuw gebruikt.⁶¹ Papyrus was het allerdurste schrijfmateriaal en werd alleen uitgereikt aan de meest ervaren en daardoor zuinigste schrijvers. De opleiding tot schrijver kon in Egypte wel net zolang duren als het schrijven van een proefschrift vandaag.

120

Niet alles wat geschreven werd, was zakelijk. De eerste meer literaire teksten van Soemerië waren, voor de hand liggend misschien, religieus van aard. Het waren vooral hymnes, gewijde lofzangen waarin bijvoorbeeld in Uruk veelvuldig het verhaal werd verteld van de liefdesgeschiedenis tussen de koning en de godin Inanna (Ishtar in Babylon, Astarte in Griekenland). Andere teksten bevatten de instructies van een vader aan zijn zoon over hoe hij een nuttig en dankbaar leven moet lijden, verhalen over veldslagen en veroveringen, verslagen van bouwwerkzaamheden, de ontstaansgeschiedenis van het heelal en een uitgebreid corpus magische teksten. Tijdens de bloeitijd van Ashur, ca. 1900-1200 v.C., waren er behalve openbare ook veel particuliere archieven, waarvan een enkele wel 4000 teksten bevatte. De meest prestigieuze vormen van wetenschap waren astronomie/astrologie, voorspellen en het bedrijven van magie, en die zijn allemaal vastgelegd. Ze droegen bij aan de reputatie van Ashur als *al nemeqi*, 'Stad van wijsheid'.⁶²

In de verre oudheid, dat wil zeggen vóór de uitvinding van het schrift, moesten mensen zich verlaten op hun geheugen, maar fantastische prestaties waren niet onmogelijk. Het zal niet ongewoon zijn geweest dat iemand duizenden regels poëzie uit zijn hoofd kende: zo werd literatuur bewaard en verspreid. Toen het schrijven eenmaal was uitgevonden, werden vooral twee genres vastgelegd. Dat waren geschiedenis en epiek. Onder geschiedenis moeten ook de mythen van een volk begrepen worden, en dan zien we in het oude spijkerschrift verhalen die later ook in de bijbel terechtgekomen zijn. Omdat de invloed van dat boek zo groot geworden is, is het belangrijk te weten wat de oorsprong is. Zo lezen we dat Sargon, koning van Akkad, vanuit het niets 'koning van de wereld' werd. Zijn stamboom is uit allerlei volksverhalen samengesteld, en in één verhaal was zijn moeder een priesteres die zijn geboorte wilde verbergen door hem in een met bitumen besmeerd rieten mandje te leggen en dat op de rivier weg te laten drijven. Hij werd gevonden door een man die water haalde en Sargon opvoedde als zijn zoon. Sargon werd eerst tuinman... en daarna koning. De overeenkomsten met het verhaal van Mozes zijn duidelijk. In de Soemerische literatuur komen ook verhalen voor over 'oerkoningen' die heel erg lang geregeerd zouden hebben,

Ideeën

Egypte

te tekste waren
zakelijke maar
ook religieus.

toen het schrijven
was uitgevonden
werd het vooral
gebruikt voor
- geschiedenis
- epiek (+mythen)

bv. Jolo

mythologie - bijbel

en ook die vinden we in het Oude Testament terug. Zo kreeg Adam zijn zoon Seth toen hij 130 jaar oud was en zou hij nog 800 jaar hebben geleefd. Tussen Adam en de zondvloed regeerden tien koningen die heel erg oud werden. In Soemerië waren er acht koningen die samen 241.200 jaar regeerden, 30.400 gemiddeld. In teksten die in Ras Sjamra/Oegarit zijn opgegraven, wordt verhaald over de god Baal die met Lotan vocht, 'de kronkelende slang, de machtige met zeven koppen', die overeenkomt met Leviathan in het Oude Testament. Dan is er een heel corpus over de zondvloed. We zullen een versie van dat verhaal over de grote overstroming nog tegenkomen in het epos over Gilgamesj hierna. In dat dichtwerk heet de held van de zondvloed Utnapishtim, 'Hij die het [Eeuwige] Leven vond', in vergelijkbare verhalen ook bekend als Ziusudra of Atra-hasis. In al die verhalen wordt de overstroming door de goden gezonden als een straf.⁶³

De naam zelf, Mesopotamië, komt uit het Grieks en betekent 'tussen de rivieren'; dit suggereert dat overstromingen regelmatig voorkwamen. Het idee van een grote zondvloed lijkt in het bewustzijn van het oude Midden-Oosten diep geworteld te zijn geweest.⁶⁴ Voor een dergelijk grote, werkelijk gebeurde overstroming zijn drie mogelijkheden geopperd. De eerste is dat de Eufraat en de Tigris zo ver buiten hun oevers traden dat de overstromingen elkaar bereikten en er een enorme watervlakte ontstond. Volgens de opgravingen van Leonard Woolley in Ur, waaraan we aan het begin van dit hoofdstuk aandacht besteedden, kon het slib dat hij aantrof hebben betekend dat zich een overstroming met een waterhoogte van 7,50 m heeft voorgedaan op een vlakte van zo'n 500 km lang en 160 km breed.⁶⁵ Dit wordt echter betwijfeld aangezien er bij Uruk, op slechts 24 km van Ur en ook nog lager gelegen, geen sporen van een overstroming te vinden zijn. De tweede mogelijkheid, waar we in het volgende hoofdstuk dieper op zullen ingaan, is dat rond 1900 v.C. een enorme aardbeving het Indusdal in India trof, waardoor de rivier de Sarasvati tot een andere loop werd gedwongen. Deze machtige rivier uit het oude hindoeïstische geschrift de *Rigveda* was op sommige plaatsen wel 10 km breed. De aardbeving moet over een heel groot gebied enorme overstromingen hebben veroorzaakt. De derde mogelijkheid is de zogenaamde 'overstroming', maar eigenlijk het ontstaan, van de Zwarte Zee. Volgens deze in 1997 gepubliceerde theorie ontstond de Zwarte Zee pas na de laatste ijstijd toen rond 6000 v.C. de spiegel van de Middellandse Zee steeg, water door de Bosporus drong en daarachter een enorm gebied van 1000 km van oost naar west, en 530 km van noord naar zuid onder water zette.⁶⁶

epiek

Het tweede genre is de epiek, het heldendicht dat overigens ook als mythe kan zijn opgevat. De grootste literaire schepping van Babylon en het eerste meesterwerk van verbeelding ter wereld is het epos van Gilgamesj of 'Hij die alles tot in de uithoeken van de wereld zag' of 'Hij die alles ervoer', zoals in de titel vermeld staat en zoals de woorden luiden waarmee het werk begint. Vermoedelijk was Gilgamesj rond 2900 v.C. koning van Uruk, en enkele episodes berusten misschien op waarheid.⁶⁷ Zijn avonturen zijn ingewikkeld, vaak fantastisch en moeilijk te volgen. In sommige opzichten doen ze denken aan de werken van Hercules; andere gaan vooraf aan bijbelverhalen, zoals we nog zullen zien. In het gedicht is Gilgamesj tweederde god en eenderde mens. In de eerste verzen leren we hoe Gilgamesj de tegenstand van de inwoners

van Uruk moet overwinnen en een 'wonderlijke prestatie' moet verrichten, namelijk de bouw van de stadsmuur. Deze 9,5 km lange muur is voorzien, staat er, van minstens 900 halfronde torens. Een deel van de gegevens in dit verhaal kan op feiten zijn gebaseerd: bij opgravingen zijn dergelijke halfronde bouwwerken uit de Vroeg-Dynastieke periode (d.w.z. rond 2900 v.C.) gevonden, waarvoor een nieuw type kromme bakstenen was gebruikt.⁶⁸ Gilgamesj is een harde heerser en zijn onderdanen vragen aan de goden om een tegenkracht die het tegen Gilgamesj kan opnemen zodat de burgers een rustig leven kunnen leiden. De goden willigen het verzoek in en scheppen Enkidu, een 'harige wilde'. Maar hier verandert de plot en Enkidu en Gilgamesj worden goede vrienden. Samen gaan ze op zoek naar faam zodat ze na hun onvermijdelijke dood nog door de mensen herinnerd zullen worden.⁶⁹ Daarna keren ze terug naar Mesopotamië, waar de godin Inanna verliefd wordt op Gilgamesj. Als hij haar avances afwijst, stuurt ze uit woede de vreselijke 'stier van de hemel... die zelfs honderd man niet vast kunnen houden' om hem te doden.⁷⁰ Maar samen met Enkidu slaagt Gilgamesj erin de stier te verslaan door zijn ledematen uit te rukken.

Dit eerste deel van het epos is over het algemeen een echt heldenverhaal, maar vanaf hier wordt het steeds mythischer. Enlil, de god van de lucht en de aarde, besluit dat Enkidu moet sterven omdat hij in het eerste deel met Gilgamesj tijdens een daad van zelfoverschatting Chuwawa heeft gedood, de bewaker van het cederwoud. Het verlies van zijn vriend treft Gilgamesj hard:

De hele dag en de hele nacht heb ik om hem geweend
en wilde ik hem niet laten begraven –
mijn vriend zou toch op kunnen rijzen door mijn gehuil,
zeven dagen en zeven nachten lang –
totdat een made uit zijn neus viel.
Sinds hij is heengegaan, kan ik geen rust vinden,
blijf ik zwerven als een jager op de vlakte.⁷¹

Tot op dat moment had Gilgamesj weinig over de dood nagedacht, maar nu hij ermee geconfronteerd is, gaat hij op zoek naar onsterfelijkheid. Hij herinnert zich mythen volgens welke er aan het einde van de wereld, over 'het water van de dood', een voorouder van hem woont, Utnapishtim, die onsterfelijk is en dus het geheim moet kennen. Gilgamesj gaat nu alleen op reis naar het einde van de wereld, over de bergen waar de zon ondergaat. Hij vindt de donkere doorgang waarin de zon 's nachts verdwijnt en komt uiteindelijk aan de oever van een enorme zee.⁷² Daar ontmoet hij de veerman van Utnapishtim die hem wel over wil zetten over 'het water van de dood', waarvan 'een enkel druppeltje zeker het einde betekent'.⁷³ Maar als Gilgamesj dan uiteindelijk Utnapishtim bereikt, krijgt hij een teleurstelling te verwerken. Zijn voorvaders onsterfelijkheid, vertelt die hem, is veroorzaakt door omstandigheden die zich nooit meer voor zullen doen. Hij vertelt hem het geheim: de goden hadden in een eerder tijdperk besloten om de mensheid te vernietigen, en daarom hadden ze een grote overstroming laten komen. Alleen Utnapishtim en zijn vrouw mochten overleven; ze werden gewaarschuwd en bouwden een grote boot waarin ze één paar van alle levende

wezens meenamen. Nadat regen de boot zes dagen en nachten lang had gegeseld en de rust was weergekeerd, opende Utnapishtim een raam en zag dat zijn boot gestrand was op een eiland dat eigenlijk een bergtop was. Hij wachtte nog zes dagen en liet toen een duif los, en daarna een zwaluw. Beide keerden terug. Toen liet hij een kraai gaan, en die bleef weg.⁷⁴ Volgens Utnapishtim kreeg Enlil, die ook het hoofd van de godenwereld was, spijt van de overhaaste daad van de goden en beloofde hij Utnapishtim met het eeuwige leven omdat hij het leven op aarde had gered. De goden zouden dit nooit meer doen.

De allereerste bibliotheken ter wereld stonden in Mesopotamië, maar in het begin waren het meer archieven dan echte bibliotheken. Er werden verslagen in opgeborgen van de dagelijkse gang van zaken in de Mesopotamische stadstaten. Dat gebeurde in het 3e millennium v.C. in de bibliotheek van Nippur, maar evengoed in die van Ebla, waar in 1980 zo'n tweeduizend kleitabletten zijn opgegraven uit ca. 2250 v.C., en nog later in andere steden in Mesopotamië. In de meeste gevallen dienden de bibliotheken de doeleinden van de priesters. In de Mesopotamische steden, waar de tempelorganisatie enorme landgoederen bezat, maakten praktische archieven – van handelsovereenkomsten, contracten en leveranties – evenzeer deel uit van de cultus als rituele teksten van de eredienst zelf. Maar de propagandistische behoefte van de priesters en van de opkomende koninklijke elite – in de vorm van hymnes en herdenkingsinscripties bijvoorbeeld – vereiste een modernere vorm van literatuur. Teksten als het Gilgamesj-epos en de scheppingsmythen kunnen in dat ritueel zijn gebruikt en samen met de boekhouding zijn opgeborgen. Deze teksten, die meer nadenken vereisen dan boekhoudkundige verslagen, verschijnen in het midden van het 3e millennium v.C., eerst op tabletten in Nippur en daarna ook in Ebla en Ur.⁷⁵ In ieder van deze latere bibliotheken werd iets nieuws geïntroduceerd: catalogi van de tabletten, waarin religieuze werken en fantastische werken apart werden vermeld. Later kwam er nog een innovatie bij: op de achterkant van het laatste tablet van de tekst werd in enkele regels vermeld waar de tekst over ging, ongeveer als bij een hedendaagse inhoudsopgave. Dit stukje werd met de term colofon aangeduid, van het Griekse *kolophon*, wat 'piek, afronding' betekent. Een dergelijk colofon luidde bijvoorbeeld als volgt: 'Achtste tablet van het Dupaduparsafeest, woorden van Silalluhi en Kuwatalla, de tempelpriesteres. Geschreven door de hand van Lu, zoon van Nugissar, in aanwezigheid van Anuwanza, de opzichter.' De colofons waren genummerd en er stond altijd op uit hoeveel tabletten de tekst bestond. Sommige catalogi gingen verder dan de details in de colofons, zodat schrijvers alleen door de catalogus te raadplegen, konden zeggen wat zich in de bibliotheek bevond. De volgorde van de lijst was echter nogal willekeurig; het zou nog 1500 jaar duren voordat het alfabetiseren geïntroduceerd werd.⁷⁶ In de loop van de tijd nam het aantal religieuze titels toe. In de regeerperiode van Tiglath-Pileser I, een van de grootste heersers van Assyrië (1115-1077 v.C.), handelde het grootste deel van de teksten over de bewegingen van het uitspansel en het voorspellen van de toekomst aan de hand van allerlei voortekenen. Ook waren er enkele hymnes en een catalogus van muzikale composities ('5 Soemerische psalmen die een eredienst vormen, voor de *adapa* [mogelijk een tamboerijn]'). Ashurbanipal, de laatste grote heerser van Assyrië

(668-627 v.C.), had een mooie bibliotheek en kon zelf lezen. Ook hier bestond het grootste deel van de teksten uit economisch archiefmateriaal; daarna volgden teksten over voortekenen, lijsten van woorden en namen die als woordenboeken werden gebruikt bij het vertalen en ten slotte epische teksten als die over Gilgamesj. In totaal waren het zo'n 1500 titels.⁷⁷ Op veel Assyrische tabletten stond een vloek om mensen ervan te weerhouden om ze te stelen.⁷⁸

Ook in het oude Egypte bestonden ongetwijfeld bibliotheken, maar omdat hier op papyrus geschreven werd, is hiervan weinig bewaard gebleven. In zijn beschrijving van het paleis van Ramses II (1279-1213 v.C.) zegt de Griekse historicus Diodorus (1e eeuw v.C.) dat er een heilige bibliotheek toe behoorde met de inscriptie 'Kliniek [rustkamer] voor de Ziel'.

Zoals we hierboven hebben gezien, waren er in de oude steden twee soorten machthebbers. Dat was op de eerste plaats de hogepriester of hogepriesteres, de *en* of *ensi*. Hij of zij beheerste de gemeenschap en bemiddelde tussen de inwoners en de goden over de vruchtbaarheid van het land, zodat iedereen voldoende voedsel en/of inkomen had; ook zorgde de *ensi* voor de herverdeling van het geproduceerde voedsel onder de burgers en voor de handel met vreemdelingen. De partner van de *ensi* was de *nin* en zij vormden samen, in de woorden van Petr Charvát, 'het opperpriesterpaar'.⁷⁹ De tweede machthebber in de steden was de *lugal* – de opzichter, de commandant, letterlijk de 'grote man' die militaire zaken beheerde en de relatie met andere staten, wat wij 'buitenlandse zaken' zouden noemen. Overigens moeten we ons van deze tweedeling niet al te veel voorstellen. Niet iedere stad had twee machthebbers – sommige hadden alleen een *ensi*, andere alleen een *lugal*, en daar waar de twee machthebbers samen regeerden, zal de *lugal* de steun van de hogepriester hebben gezocht voor al zijn militaire activiteiten. Maar deze rechtlijnige structuur van de beginperiode veranderde: uit de verslagen blijkt dat de *nin* zich op een gegeven moment losmaakte van de *ensi* en zich met de *lugal* verbond.⁸⁰ In dezelfde tijd kromp de macht van de *ensi* in en werd zijn/haar rol steeds ceremoniëler, terwijl de *lugal* en de *nin* de functies op zich namen die we nu die van koning en koningin zouden noemen. Er ontwikkelde zich een steeds grotere afstand tussen aardse en spirituele macht, terwijl steeds meer nadruk kwam te liggen op mannelijkheid,⁸¹ een verandering die in gang gezet kan zijn door oorlogvoering, aangezien oorlogen een steeds grotere bedreiging gingen vormen. Voor die toenemende bedreiging zijn twee oorzaken aan te wijzen. Ten eerste zal in een gebied dat door twee grote rivieren wordt ingesloten, steeds meer rivaliteit zijn ontstaan tussen de groeiende steden om land en water; en ten tweede zou er met de toenemende welvaart en de ophoping van materieel bezit dat door steeds meer specialisten werd geproduceerd, steeds meer te verdienen zijn geweest met een succesvolle plundering. In een oorlog moet een strijder op de eerste plaats zichzelf zien te redden, meer dan in vredestijd als hij op andere wijze de kost verdient. Het charisma en het succes van een slimme *lugal* zal indruk hebben gemaakt op juist deze stadgenoten. Had een *lugal* met zijn mannen een andere stad overwonnen, dan strekte zijn macht zich blijkbaar uit over zowel het burgerlijk als godsdienstig terrein: door de rivaliserende stad te verslaan had hij ook de goden van die stad, die wel eens anders konden

124
EN +
NIN
= hogepriester
+ " — es

zijn dan de zijne, verslagen. De religieuze leider, de *ensi*, van de stad had echter weinig tot geen autoriteit in de rivaliserende stad met zijn andere goden. Hierdoor werden de *lugals* in de Soemerische samenleving steeds machtiger ten koste van de *ensi's*. Petr Charvát heeft opgemerkt dat in de Soemerische steden de verering van dezelfde godheid toenam, hetgeen deze veranderingen illustreert. De groeiende macht van de *lugals* blijkt ook uit het feit dat zij het recht krijgen op het beheer van het systeem van maten en gewichten (mogelijk een overblijfsel uit de tijd van de bouw van verdedigingswerken), evenals het recht geschreven verslagen van hun daden na te laten. Dit was deels als propaganda, deels als geschiedschrijving bedoeld, zodat mensen zich zouden herinneren wie wat gedaan had en hoe.⁸² Nu groeide dus in Mesopotamië het min of meer moderne concept van het koningschap, en parallel daarmee het concept van de staat. *Lugals* die koning werden, heersten over meer dan een stad en al het grondgebied daartussenin. De eerste supraregionale politieke eenheid in het oude Midden-Oosten was het Oud-Akkadische rijk dat gesticht werd door Sargon van Akkad (ca. 2340-2284 v.C.), de eerste koning in de zin zoals wij de term gebruiken.

125

Koningschap werd dus door oorlog gesmeed, en oorlog, of de institutionalisering van oorlog, was de smeltkroes waaruit nog een aantal heel andere ideeën zou voortkomen.

Het is mogelijk dat het wiel in Mesopotamië uitgevonden is. De eerste voertuigen – sleden – werden al in 7000 v.C. door vroege gemeenschappen van jagers/vissers in het subarctische noorden van Europa gebruikt en vermoedelijk getrokken door honden.⁸³ In het vroege schrift van Uruk uit het laatste deel van het 4e millennium v.C. staan tekens voor 'voertuig', en resten van een as met wiel uit dezelfde periode zijn gevonden in Zürich, Zwitserland. Deze voertuigen hadden massieve wielen van één of van drie stukken hout. Uit archeologische opgravingen van plaatsen van vóór 2000 v.C. is gebleken dat deze schijfwielen voorkwamen van Denemarken tot Perzië, met de grootste dichtheid ten noorden van de Zwarte Zee.⁸⁴ Dit kan een aanwijzing zijn over de plaats waar het wiel is uitgevonden. In de eerste periode zijn vermoedelijk ossen en ezels als trekdieren gebruikt.

Deze vierwielige wagens waren erg traag – volgens een schatting 3,2 km/u. De tweewielige strijdswagen was een stuk sneller – 12-14 km/u als het trekdier in draf ging, 17-20 km/u in galop. In het spijkerschrift verwijzen de Soemeriërs naar 'het paard van de woestijn' als een ezel bedoeld wordt, en naar 'het paard van de bergen' als men het over een paard heeft.⁸⁵ Voor wagens werden drie woorden gebruikt: *mar-gid-da* voor vierwielige wagens en *gigir* voor tweewielige, terwijl *narkabtu* na verloop van tijd (tweewielige) strijdswagen ging betekenen. Met de *narkabtu*, aldus archeoloog Stuart Piggott, 'komen we aan het begin van één van de grote hoofdstukken van de oude geschiedenis: de ontwikkeling van de lichte tweewielige strijdswagen getrokken door een tweespan paarden als onderdeel van de technologie, én als institutie binnen de sociale orde als teken van macht en prestige'.⁸⁶ Later werd het spaakwiel uitgevonden. Dit moest onder spanning worden geproduceerd van voorgevormd hout, maar het lagere gewicht maakte hogere snelheden mogelijk.⁸⁷ Oorlogvoering met deze strijdwagens bloeide van 1700 tot 1200 v.C. – dus aan het einde van de bronstijd en het begin van de ijzertijd.

Van 'het paard van de bergen' weet niemand precies waar of wanneer het werd gedomesticeerd en waar en wanneer iemand op het idee is gekomen erop te gaan rijden. Tot voor kort werd aangenomen dat de kolonisatie van de Europese steppen afhankelijk was geweest van de domesticatie van het paard, en dat de pioniers van de steppen 'paardenherders waren met een oorlogszuchtige instelling'. Lang heeft men gedacht dat de oudste sporen van het domesticeren van het paard gevonden waren in Dereivka in Oekraïne, 300 km ten noorden van de Zwarte Zee, in de cultuur van Sredny Stog; ze zouden bijna op dezelfde locatie zijn aangetroffen als waar het wiel is uitgevonden. De vindplaats, die gedateerd is tussen 4570 en 3098 v.C., ligt op de rechteroever van de Omelnik, een zijrivier van de Dnjepr. De interpretatie was gebaseerd op het vinden van paardenbotten in mensengraven, resten van voorkiezen met slijtageplekken van een bit, doorboorde stukjes geweitak die als bakstukken hebben gediend, en een overwicht aan botten van hengsten op vindplaatsen, hetgeen suggereert dat juist hengsten, meer dan merries, werden gebruikt voor de wagen of als rijdier. Ook was er indirect bewijs in de vorm van benen scepters met een paardenhoofd, hetgeen op een paarden-cultus zou wijzen, en zelfs op paardrijden.⁸⁸

Uit nieuwe analyses van het materiaal is de afgelopen jaren echter gebleken dat al deze conclusies onjuist zijn. De zogenaamde bakstukken zijn nooit op de juiste plaats naast een paardenschedel gevonden, en zelfs slechts zelden in de buurt van paardenbotten. De slijtage op de voorkiezen van wilde paarden is niet anders dan die van de zogenaamd gedomesticeerde dieren, en paardenbotten van oude vindplaatsen, zowel in als buiten graven, verschillen niet van die van wilde populaties, die bovendien in 'vrijgezelligengroepen' van alleen hengsten rondtrekken. Tegenwoordig weten we dat de enige paardenbotten die er echt anders uitzien vergeleken met die van wilde paarden, die van de ruggengraat zijn als er tenminste op het paard gereden is. Ruggenwervels van paarden van oude vindplaatsen vertonen stresslijntjes (barstjes) aan de uiteinden; bij wilde paarden ontbreken die. Tot nu toe zijn er geen paardenwervels met barstjes gevonden die ouder zijn dan van de 5e eeuw v.C.⁸⁹ De onbetwistbaar oudste geschreven en artistieke verwijzingen naar de domesticatie van paarden gaan terug naar het einde van het 3e millennium v.C. Resten van paardengraven, samen met artefacten die met rijden of mennen te maken hebben, zijn nog veel jonger en dateren uit het einde van het 2e millennium v.C. toen paarden in het Midden-Oosten, op de Europese steppen en in Griekenland gebruikt werden om strijd wagens te trekken. Er bestaat geen enkel overtuigend bewijs dat er voor het einde van het 2e millennium v.C. op paarden werd gereden.⁹⁰

De Romeinse dichter Ovidius (43 v.C.-ca. 18 n.C.) was een van die schrijvers in de Oudheid die ervan overtuigd waren dat er ooit een gouden oertijd was geweest, zonder agressie of haat: 'Zonder iemand die straffen oplegde, zonder wetten, waren mannen eerlijk en deden wat juist was... De mensen leefden hun leven in veiligheid en vrede, zonder behoefte aan legers.'⁹¹

In 1959 publiceerde Raymond Dart zijn analyse van de onderkaak van een *Australopithecus*, waarin hij concludeerde dat de schedel 'was ingeslagen met een geweldige klap van voren die precies net links van het midden terechtgekomen moet zijn'. Het

instrument waarmee dit gebeurde moet, volgens Dart, het dijbeen van een antilooft zijn geweest.⁹² Net voor aanvang van het Neolithicum werden vier nieuwe, 'verbaazingwekkend sterke' wapens in gebruik genomen: pijl en boog, slinger, dolk en strijdhamer.⁹³ Op rotsschilderingen in Spanje zijn mannen in optocht met pijl en boog afgebeeld waarbij de man die voorop loopt, de 'aanvoerder', een mooiere hoofdtooi draagt. Op andere schilderingen staan boogschutters in een rij naast elkaar opgesteld. 'Het verschijnen van colonne en rij, die bevel en organisatie vereisen, is synoniem met de uitvinding van tactiek.'⁹⁴ Op andere schilderingen lijkt beschermende kleding (bepantsering) te zijn aangebracht over de knieën, geslachtsdelen en schouders van de strijders. Slingers zijn afgebeeld in Çatal Hüyük, en van 8000 tot 4000 v.C. worden overal in het Midden-Oosten versterkte nederzettingen gebouwd.⁹⁵ Er is nooit een gouden oertijd van vrede geweest.

Tijdens het Nieuwe Koninkrijk in Egypte (1550-1070 v.C.) konden de farao's legers van 20.000 man oproepen. Dat betekende een enorme organisatie en logistiek. Ter vergelijking: in Agincourt in 1415 versloegen 6000 tot 7000 Engelsen een Frans leger van 25.000 man, en in de Slag van New Orleans (1815) leden 9000 Britse soldaten een nederlaag tegen 4000 Amerikaanse. De introductie van de strijdwagen betekende dat snel gereageerd moest kunnen worden, en daardoor ontstond het idee van een beroepsleger. In Egypte bestond het leger uit beroepssoldaten en buitenlandse huurlingen (Nubiërs), soms aangevuld met dienstplichtigen. De titel 'opzichter van soldaten' stond gelijk aan onze term 'generaal', waarvan er op een gegeven moment vijftien waren.⁹⁶ Dienstplichtigen werden gerekruteerd door speciale officieren die hiervoor door het land trokken en het recht hadden er per honderd man één uit te kiezen. De macht van Assyrië als strijdlustige staat was, naast de strijdwagen, gebaseerd op twee factoren: ijzer en cavalerie. Ijzer, en dan vooral Assyrië's ontdekking hoe je koolstof aan roodheet ijzer kunt toevoegen om het ijzer staalhard te maken, bevorderde de ontwikkeling van het zwaard (met een scherpe rand) uit de dolk (met een scherpe punt).⁹⁷

Het paard kwam in Assyrië oorspronkelijk niet voor, en de machthebbers moesten verregaande maatregelen nemen om paarden te pakken te krijgen. Dit bleek in 1974 door de publicatie van Nicholas Postgate, hoogleraar in Cambridge, van zijn *Taxation and Conscriptioin in the Assyrian Empire*. Hij liet zien dat er dagelijks zo'n 2000 'paardenrapporten' werden geschreven voor de koning; die had in iedere provincie van zijn rijk twee mannen in dienst om paarden te zoeken en ze naar de hoofdstad te laten vervoeren. Samen stuurden deze agenten of *musarkisus* drie maanden lang zo'n honderd dieren *per dag* naar Niniveh. In de paardenrapporten worden bijna 3000 dieren genoemd, waarvan 1840 'juk-' of strijdwagenpaarden en 787 rij- of cavaleriepaarden. 'Hoewel de Assyriërs de klassieke strijdwagenmenners aller tijden zijn, zouden ze al gauw worden vervangen door de nog beweeglijker cavalerie, en vanaf ca. 1200 v.C. vormde zij de elite van alle legers ter wereld tot de komst van tanks in de Eerste Wereldoorlog, in 1918.'⁹⁸

127

Recht

Een van de taken van de koningen van Mesopotamië was de rechtsbedeling, het verschaffen en toepassen van recht. Eerder werden overtredingen in de steden be-

Steden van wijsheid

schouwd als misdaden tegen de goden.⁹⁹ Eeuwenlang is aangenomen dat de oudste wetten ter wereld die van Mozes in het Oude Testament waren, maar aan het begin van de vorige eeuw werd aangetoond dat dat niet zo was. Franse archeologen groeven in 1901 en 1902 in Susa, in het zuidwesten van Iran, een stèle van zwart basalt van meer dan 2,20 m hoog op (nu in het Louvre), waarin de wettekst was aangebracht van een Babylonische koning, Hammoerabi, die aan het begin van het 2e millennium had geregeerd. Op het bovenste deel staat de koning die een god op een troon vereert, de zonnegod Sjamasj, die hem een ring en een staf overhandigt, attributen die hem het recht geven om wetten uit te vaardigen. De rest van de steen is zowel aan de voor- als aan de achterkant bedekt met kolommen van het prachtigste spijkerschrift.¹⁰⁰ Sinds deze ontdekking van de Fransen is de datum van de oudste wetgeving nog wel iets verder weg komen te liggen, maar deze omgekeerde volgorde maakt de ontwikkeling van het concept 'wet' duidelijker.

Hammoerabi (1792-1750 v.C.) was een avontuurlijke en succesvolle koning. Zijn hoofdstad was Babylon, waar hij alle religies van door hem veroverde steden centraliseerde tot de verering van zijn stadsgod Marduk.¹⁰¹ Onderdeel hiervan was het vereenvoudigen en verenigen van de bureaucratie in heel zijn rijk, maar ook het hele recht. Tussen voor- en nawoord staan bijna driehonderd nieuwe wetten op de stèle, die als volgt zijn georganiseerd: misdaden tegen bezit (20 secties), handel en commerciële transacties (bijna 40 secties), de familie (68 secties over overspel, concubinaat, verlatting, scheiding, incest, adoptie en vererving), lonen en tarieven (10 secties), en het bezit van slaven (5 secties). Volgens H.W.F. Saggs hebben Hammoerabi's wetten twee vormen: apodictisch of casuïstisch. Apodictische wetten zijn absoluut, zoals 'Gij zult niet doden'. Casuïstische wetten zijn van het type: 'Als een man aan zijn buurman geld of goederen geeft om te bewaren en ze worden gestolen uit het huis van die man, dan zal de dief, als hij gevonden wordt, dubbel terugbetalen.' Uit het voorwoord wordt duidelijk dat Hammoerabi's wetten bedoeld waren om in het openbaar bekend te worden gemaakt zodat burgers ze zelf konden lezen of zodat ze voorgelezen konden worden.¹⁰² Het waren niet zoiets als statuten; het waren koninklijke beslissingen, en eerder typische voorbeelden dan een formele verklaring van de principes. Het was Hammoerabi's bedoeling dat zijn wetten in heel Babylonië zouden gelden en alle lokale wetten, die van stad tot stad verschilden, vervingen.

Uit de wetten van Hammoerabi blijkt dat de Babylonische maatschappij was verdeeld in drie klassen: vrije mensen (*awelu*), gebonden mensen (*mushkenu*) en slaven (*wardu*). De *mushkenu*, vrije mensen maar met verplichtingen tegenover de staat of de aristocratie, hadden bepaalde voorrechten, dat wil zeggen dat ze in ruil voor militaire of burgerlijke dienst bepaalde voordelen konden krijgen. De beloning voor het redden van het leven van een *awelum* was tien zilveren sjekels, voor dat van een *mushkenum* vijf, en voor dat van een *wardum* twee (§§ 215-217). 'Als een man het oog van een *awelum* doorboord heeft, zullen ze zijn oog doorboren,' maar 'als hij het oog heeft doorboord of een bot gebroken van een *mushkenum*, dan moet hij een zilveren mina betalen' (§§ 196-198). Straffen waren naar onze maatstaven gemeten wreed, maar de doeleinden verschilden niet veel. Het familierecht was gericht op de bescherming van vrouwen en kinderen tegen willekeurig gedrag en om armoede en verwaarlozing te

voorkomen. Dus hoewel op overspel door de vrouw de doodstraf stond, kon haar echtgenoot haar vergeven en kon de koning haar minnaar gratie verlenen. Ze werden dan niet 'aan elkaar gebonden in de rivier gegooid' (§ 129).¹⁰³ En net als veel Soemerische en Babylonische verhalen later in de bijbel terechtgekomen zijn, gingen Hammoerabi's wetten vooraf aan die van Mozes. Zo luidt Hammoerabi's § 117 bijvoorbeeld: 'Als een schuld zo groot is geworden dat inbeslagname volgt en hij zijn vrouw of zijn zoon of zijn dochter voor zilver heeft afgestaan, of hen als personen heeft afgestaan om de schuld te vereffenen, zullen zij in het huis van de koper of eiser drie jaar dienen; in het vierde jaar zullen zij hun vrijheid terugkrijgen.' Vergelijk dit eens met Deuteronomium 15:12: 'Wanneer uw broeder, een Hebreër of een Hebreïenne, aan u verkocht zal zijn, zo zal hij u zes jaren dienen; maar in het zevende jaar zult gij hem vrij van u laten gaan.'

Op enkele plaatsen in de wetten van Hammoerabi wordt verwezen naar rechters en worden de voorwaarden gesteld waaronder zij afgezet kunnen worden. Het lijkt erop dat zij beroepsrechters waren die door de staat werden betaald. Ze werkten in de tempels of aan de poorten, en dan vooral die welke aan Sjamasi, zonnegod en god van de gerechtigheid, waren gewijd. Men kon echter altijd bij de koning in beroep gaan en hij kon tussenbeiden komen wanneer het hem goeddunkte. De Babyloniërs waren niet zo zeer geïnteresseerd in een abstracte theorie over gerechtigheid, maar in het vinden van een aanvaardbare oplossing die geen verstoring van de samenleving zou betekenen. Zo moesten twee partijen die in een zaak tegenover elkaar stonden, zweren dat zij zich neerlegden bij het oordeel en geen wraak zouden nemen.¹⁰⁴ Een rechtszaak kende geen verdediging en geen kruisverhoor. Het hof bestudeerde eerst de relevante stukken en hoorde dan verklaringen van de aanklager, van de verdachte en van eventuele getuigen. Iedereen die een verklaring aflegde, moest een eed op de goden afleggen, en als verklaringen elkaar tegenspraken, dan werd de waarheid gevonden door het godsoordeel of *ordale* – dat wil zeggen dat de twee getuigen gedwongen werden de rivier in te springen, met als achterliggende gedachte dat de angst voor goddelijke wraak de liegende partij ertoe zou brengen de waarheid te spreken. Dit lijkt te hebben gewerkt, aangezien het godsoordeel in bijbelse tijden nog steeds in gebruik was; zie onder andere Deuteronomium 19:6.¹⁰⁵

Nu klinkt dit allemaal zeer georganiseerd en goed uitgedacht, maar we moeten hierbij bedenken dat er geen enkel bewijs is dat Hammoerabi's wetten ooit zijn toegepast; er is geen enkele uitspraak uit de desbetreffende periode gevonden die erop is gebaseerd.

Maar de code van Hammoerabi is niet meer de oudste serie wetten die we kennen. In de jaren 1940 is een nog oudere code ontdekt, die door Lipit-Ishtar van Isin (1934-1924 v.C.) is geschreven in het Soemerisch.¹⁰⁶ Isin was een stad in het zuiden van Mesopotamië, die opkwam na de val van Ur. De tekst begint met een voorwoord waarin wordt vermeld dat de goden Lipit-Ishtar aan de macht hebben gebracht 'om gerechtigheid in het land te brengen... om het volk van Soemerië en Akkad welvaart te brengen'. De reikwijdte van de ruim twintig wetten is beperkter dan die van Hammoerabi en betreffen landeigendom, waaronder diefstal uit en beschadiging van een boomgaard, weggelopen slaven, vererving, verloving en huwelijk, en verwonding van ge-

huurde dieren. Landeigendom bracht rechten mee maar ook plichten. Zo zegt § 11: 'Als naast het grondbezit van een man het land van een andere man braak ligt en het gezinshoofd heeft tegen de eigenaar van het onbebouwde land gezegd, "Omdat jouw land braak ligt kan er iemand van mijn land stelen; beveilig je land", en deze overeenkomst is door hem bevestigd, dan zal de eigenaar van het onbebouwde land aan de eigenaar van het andere land alles goedmaken wat hij van zijn eigendom verliest.'¹⁰⁷

In de jaren 1950-1960 zijn zelfs nog oudere wetten gevonden, opgesteld door Ur-Nammu, de stichter van de Derde Dynastie van Ur rond 2100 v.O. De tekst van het opgegraven fragment handelt over belastingontduiking en het gebruik van standaardmaten en -gewichten, maar er blijkt ook een duidelijk principe uit. Het gaat om het tegengaan van uitbuiting van de armen door de rijken: 'De wees wordt niet overgedragen aan de rijke man; de weduwe niet aan de machtige man; de man van een sjekel wordt niet overgedragen aan de man van een mina.'¹⁰⁸ De wetten van Ur-Nammu vormen echter geen systematisch wetboek, geen code op grond van abstracte wetsprincipes. Ze zijn gebaseerd op echte zaken. Maar in tegenstelling tot de wetten van Hammoerabi en die in de bijbel wordt *jus talionis*, het principe van oog om oog, tand om tand, niet toegepast als straf voor de verwonding van een ander.¹⁰⁹ *Jus talionis* of talion, het 'recht van wederverging', lijkt een primitievere vorm van recht geweest te zijn, ook al komt het voor in de bijbel, die naar maatstaven van het recht een laat document is. Het recht komt ook voor in de Hettitische wet van ca. 1700-1600 v.C.; daar is bijvoorbeeld de straf voor het stelen van een bijenkorf 'blootstelling aan een bijensteek'; later werd dit vervangen door een boete.¹¹⁰

Maar ook in deze gevallen lijkt het rechtssysteem uit deze periode veel georganiseerd dan het in werkelijkheid was. De vroegste 'code' die we nu kennen, is die van Uruinimgina van Lagash, maar hij kan net als anderen eenvoudigweg hebben geprobeerd de traditionele onrechtvaardigheden die zich in zijn samenleving voordeden, wat te verzachten om te voorkomen dat ze uit de hand liepen. Uruinimgina's hervormingen kunnen net zo goed bedoeld zijn geweest als propaganda voor de koning. Koningen – alleenheersers – verschenen vooral in samenlevingen die snelle veranderingen doormaakten en erg prestatiegericht waren. En koningen bemoeiden zich graag met de rechtspraak – het was een manier om macht kenbaar te maken. Het recht was vermoedelijk nergens zo georganiseerd als de – geïdealiseerde – codes doen voorkomen.

Er zijn aanwijzingen dat abstract denken in de Mesopotamische steden tot ontwikkeling kwam. In de vroegste periode had een bepaald telsysteem bijvoorbeeld alleen betrekking op een bepaald soort goederen – dus het symbool voor 'drie schapen' was alleen van toepassing op schapen en week af van dat voor 'drie koeien'. Er was voor '3' zelf, als aparte entiteit, geen symbool.¹¹¹ Hetzelfde gold voor maten. Later verschenen echter wel woorden voor abstracte eigenschappen als aantal, een bepaalde hoeveelheid in abstracte eenheden (holle ruimtes) en geometrische figuren (zoals een driehoek). Nu kwam ook het woord *LU* in gebruik, in de betekenis van 'menselijk wezen, individu van de menselijke soort'.¹¹² Nauwelijks minder belangrijk was de ontwikkeling van het concept van privé-bezit, zoals blijkt uit begraafplaatsen buiten de stadsmuur die,

naar het lijkt, voorbehouden waren aan individuen van bepaalde gemeenschappen.⁴³ Ook dit was een belangrijk 'eerste idee' van de Babyloniërs.

Het was dus in deze eerste steden dat de *LU*, de mensen, hun aanleg ontdekten voor kunst, literatuur, handel, recht en zoveel andere dingen. Wij noemen dat beschaving en we hebben de neiging om te denken dat zij weerspiegeld wordt in de tastbare resten van tempels, torens en paleizen die we om ons heen zien. Maar beschaving was veel meer. Het was het grote experiment van het samenleven, wat een geheel nieuwe psychologische ervaring met zich meebracht, een experiment dat de meesten van ons ook nu nog opwindend kunnen vinden, in tegenstelling tot de alternatieven. Steden zijn de broeikassen geweest van ideeën, van het denken, van vernieuwing op bijna al die terreinen waar de menselijke samenleving zich verder heeft ontwikkeld.